

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

Хасанов Мансур Абдимажитович
ТДИУ мустақил изланувчиси

Аннотация. Мақолада бюджет барқарорлиги тушунчалари ва унинг асосий кўрсаткичлари аниқланган ҳамда бюджет тизимининг барқарорлиги баҳоланган. Қарз барқарорлиги контрциклик фискал сиёсат учун шарт-шароитларни таъминлаши - фискал барқарорликнинг муҳим элементи сифатида қаралиши ҳамда фискал барқарорлик қарз миқдорига эмас, балки бюджет тизими институтлари ва умуман давлат бошқарувида боғлиқ эканлиги асосланган.

Калит сўзлар: давлат бюджети, барқарорлик, устувор йўналишлар, бюджет тизими.

Аннотация. В статье уточняются понятия бюджетной устойчивости и ее основные индикаторы, оценивается устойчивость бюджетной системы. Долговая устойчивость обеспечивает условия для контрциклической бюджетной политики – важнейшего элемента бюджетной устойчивости. Таким образом, бюджетная устойчивость зависит не столько от величины долга, сколько от институтов бюджетной системы и государственного управления в целом.

Ключевые слова: государственный бюджет, стабильность, приоритеты, бюджетная система.

Abstract. The article clarifies the concepts of budgetary sustainability and its main indicators, assesses the sustainability of the budgetary system. Debt sustainability provides the conditions for countercyclical fiscal policy - an essential element of fiscal sustainability. Thus, fiscal sustainability depends not so much on the amount of debt as on the institutions of the budgetary system and public administration as a whole.

Key words: state budget, stability, priorities, budget system.

Кириш

Бюджет тизими мамлакат бюджет тuzилишининг таркибий қисми бўлиб, унинг маълум бир қисмини ўзида ифода этади. Шу маънода, бюджет тизими бюджетнинг ўзаро боғлиқликда бўлган бўғинларининг ўзаро йиғиндисидан иборатдир.

Мамлакатнинг бюджет тизими жамиятнинг сиёсий тuzилишига (қурилишига), давлатнинг иқтисодий тизимига ва унинг маъмурий-ҳудудий бўлинишига бевосита боғлиқ (Буреш & Бикбергенова, 2010). У ёки бу мамлакатнинг бюджет тизими икки ёки уч бўғинли бўлиши мумкин. Унитар давлатлар деб юритиладиган мамлакатларда бюджет тизими икки бўғиндан (марказий ва маҳаллий бюджетлар), федератив давлатлар деб юритиладиган мамлакатларда эса уч бўғиндан (марказий бюджет, федерация аъзолари бюджетлари ва маҳаллий бюджетлар) иборат бўлиши мумкин (Новоскольцева, Ю Ю., 2016).

Бугунги кунда пандемия туфайли юзага келган глобал инқироз деярли барча давлатларнинг бюджетига ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Кейинги ойлар давомида коронавирус ва миллионлаб кишиларнинг карантинда қолиши жаҳон иқтисодиётини издан чиқарди. Иқтисодчиларнинг фикрича, бу таназзул аҳли башариятнинг энг янги тарихида мисли кўрилмаган пасайиш бўлиши мумкин. Хусусан,

карантин шароитида дунё ишлаб чиқариш ҳажмининг камайиши, хизмат кўрсатиш соҳаларининг фаолияти кескин тўхташи, туризмнинг тўхташи ва шунга ўхшаш салбий ҳолатлар давлат бюджети даромадларининг камайишига сабаб бўлмоқда.

Шу сабабли ҳам давлат бюджетини бошқариш тизимини янги босқичга олиб чиқиш ва бюджет интизомини янада мустаҳкамлаш, бюджет тизимининг шаффофлигини ошириш, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги ва натижадорлигини ошириш, давлат бюджетини ўрта муддатли давр учун режалаштиришнинг замонавий усулларини жорий этиш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Ҳар бир мамлакатнинг бюджет тизими маълум бир принципларга таянади. Бундай принципларнинг таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- бюджет тизимининг ягоналиги;
- бюджет тизимининг даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг чегараланганлиги;
- бюджетларнинг мустақиллиги;
- давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бюджетлари, бюджетлар даромадлар ва харажатларининг тўлиқ акс этиши;
- бюджетларнинг баланслилиги;
- бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва тежамлилиги;
- бюджет харажатларини қоплашнинг умумийлиги;
- ошкоралик;
- бюджетнинг ҳаққонийлиги;
- бюджет маблағларининг манзиллилиги ва мақсадли характердалиги.

Бюджет тизимининг ягоналиги принципи ҳуқуқий базалар, пул тизими, бюджет ҳужжатлари шакллари, бюджет жараёни принциплари(Hertz, 1979), бюджет қонунчилигини бузганлик учун санкцияларнинг ягоналиги, мамлакат бюджет тизими барча даражалари бюджетлари харажатларини молиялаштириш ва бюджет маблағлари бухгалтерия ҳисобини юргизиш тартибининг ягоналиги билан белгиланади(Shaturaev & Jumaev, 2019).

Бюджет тизимининг даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг чегараланганлиги принципи тегишли даромадлар турларини (тўлиқ ёки қисман) ва харажатларни амалга ошириш бўйича ваколатларни мамлакатнинг ҳокимият органлари, мамлакат субъектларининг ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига бириктирилганлигини кўзда тутди(Новоскольцева, Ю Ю., 2016)(Jensen & Smith, Jr., 2005).

Бюджетларнинг мустақиллиги принципи қонунчилик ва давлат ҳокимиятининг ижроия органлари ҳамда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг мамлакат бюджет тизимининг тегишли даражаларида бюджет жараёнини мустақил амалга ошириш борасидаги ҳуқуқларини билдиради(Jensen & Smith, Jr., 2005). Бу принципнинг амал қилиши қонунчиликка мувофиқ мамлакат бюджет тизимининг ҳар бир даражасида бюджетлар даромадларининг ўз манбаларига эгаллигини, бюджетларнинг тартибга келтирувчи даромадларини, қонунчиликка мувофиқ равишда тегишли бюджетларнинг даромадларини шакллантириш бўйича ваколатларни, давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш

органларининг қонунчиликка мувофиқ равишда тегишли бюджетлар харажатларининг сарфланиш йўналишларини мустақил аниқлаш ҳуқуқини қонуний бириктирилишини, бюджет тўғрисидаги қонунларни ижро этиш жараёнида олинган қўшимча даромадлар, бюджет даромадларининг харажат-ларидан ошган қисми суммалари ва бюджет харажатлари бўйича иқтисод қилинган суммаларни олишнинг мумкин эмаслигини, бюджет тўғрисидаги қонунларнинг ижро этилиши жараёнида вужудга келган даромадлардаги йўқотмалар ва қўшимча харажатларни бюджет тизимининг бошқа даражалари ҳисобидан компенсация қилишга йўл қўймасликни (қонунчиликнинг ўзгаришига боғлиқ ҳолда вужудга келган ҳолатлардан ташқари) тақозо этади(Jensen & Smith, Jr., 2005)(Stamalevi, 2015).

Тадқиқотнинг норматив-ҳуқуқий асослари

Жумладан, “2020 йил учун Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини Президентимизнинг “Коронавирус пандемияси ва глобал инкироз инқироз ҳолатларининг иқтисодиёт тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони ҳамда “Коронавирус пандемияси даврида Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети барқарорлигини таъминлаш ва биринчи навбатдаги тадбирларни ўз вақтида молиялаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ қабул қилинган.

Қонуннинг қабул қилиниши коронавирус пандемияси ва глобал инқироз даврида Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг барқарорлигини таъминлаш ва устувор йўналишларини инобатга олган ҳолда харажатларни оптималлаштириш мақсадларига хизмат қилади. Унга мувофиқ Инқирозга қарши курашиш жамғармаси ташкил этилганлиги муносабати билан республика бюджетидан ажратиладиган маблағларнинг чегараланган миқдорларига ўзгартиришлар киритилиб, Қонуннинг 5-илоvasи янги таҳрирда берилмоқда.

Бундан ташқари, давлатимиз раҳбарининг қарорларига асосан айрим давлат бошқарув органлари тузилмасида маъмурий ўзгартиришлар амалга оширилганлиги, шунингдек, йиллик бюджет тўғрисидаги қонун биринчи марта жорий этилиши муносабати билан амалиётда юзага келаётган айрим ҳолатлардан келиб чиқиб, бошқа ўзгартиришлар ҳам киритиш зарурати пайдо бўлган.

Шунингдек, Президентимизнинг қарорига асосан республика ҳамда маҳаллий бюджетлардан амалга ошириладиган харажатларни қисқартириш юзасидан тегишли тадбирлар белгиланган ва улар ижросининг ҳуқуқий асослари Қонунда белгиланган. Хусусан, республика бюджетидан адвокатлар томонидан юридик ёрдам кўрсатилганлиги учун ҳақ тўлаш, фермер хўжаликлари томонидан истеъмол қилинадиган электр энергияси қийматини қоплаш учун ҳамда нодавлат мактабгача таълим ташкилотлари учун бериладиган субсидиялар маҳаллий бюджетлар орқали молиялаштириши белгиланаётганлиги сабабли ҳудудий бюджетларга бериладиган трансфертлар кўпайтирилмоқда.

Қонун билан коронавирус пандемияси ва глобал инқироз даврида Давлат бюджетининг барқарорлигини таъминлаш мақсадида бюджет харажатлари оптималлаштирилмоқда ҳамда устувор йўналишларга, яъни коронавирус пандемиясига қарши курашиш ва унинг иқтисодиёт тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирларга сафарбар қилиниши назарда тутилган.

Тадқиқотнинг методологик асослари

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларида бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари тўлиқ акс этиши, солиқ ҳамда бу борадаги қонунларга мувофиқ белгиланган бошқа мажбурий тушумлари тўлиқ ҳажмда ўз аксини топиши керак. Барча умумдавлат ва маҳаллий харажатлар мамлакат бюджет тизимида ўз аксини топган бюджетлари ва давлатнинг бюджетдан ташқари жамғар-маларининг маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади. Солиқ кредитлари, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш бўйича кечиктиришлар ва муддатларнинг ўзгартирилиши бюджетлар ва давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг бюджетлари даромадлари ва харажатлари бўйича тўлиқ равишда алоҳида ҳисобга олинади. Бюджетларнинг баланслиги принципи бюджетда кўзда тутилган харажатларнинг ҳажми бюджет даромадлари ва унинг дефицитини молиялаштириш манбаларидан тушадиган тушумларнинг жами ҳажмига тенг бўлиши кераклигини билдиради. Бюджетни тузиш, тасдиқлаш ва ижро этиш жараёнида ваколатли органлар бюджет дефицити миқдорини минималлаштириш зарурлигидан келиб чиқишлари керак.

Бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги ва тежамлиги принципнинг маъномазмуни шундан иборатки, унга мувофиқ равишда ваколатли органлар ва бюджет маблағларини олувчилар бюджетларни тузиш (В.М. Гальперин, С.М. Игнатъев, 2007) ва уларнинг ижросини таъминлашда, аввало, кўзда тутилган мақсадларга эришишда маблағларнинг камроқ ҳажмидан ёки маълум бир ҳажмдаги маблағлардан фойдаланган ҳолда юқори натижага эришиш зарурлигидан келиб чиқиши керак (G.M.Bekimbetova, 2020). Бюджет харажатларини қоплашнинг умумийлиги принципи унинг барча харажатларини шу бюджетнинг барча даромадларини умумий суммаси ва унинг дефицитини молиялаштириш манбалари ҳисобидан тушган тушумлардан қопланиши кераклигини англатади. Бюджет даромадлари ва унинг дефицитини молиялаштиришнинг манбаларидан тушумлар бюджетнинг маълум харажатлари билан боғланган бўлиши мумкин эмас (G.Bekimbetova, 2019) (мақсадли бюджет фондларининг даромадлари, мақсадли хорижий кредит маблағлари, мамлакат бюджет тизимида бошқа даражадаги бюджетлар маблағларининг марказлаштирилиш ҳолатлари бундан мустасно).

Бюджет тизимидаги ошкоралик принципи очиқ матбуотда тасдиқланган бюджет ва унинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни, албатта, эълон қилинишини, бюджет ижроси жараёнида маълумотларнинг тўлиқ ва тўғри берилишини, давлат ҳокимияти қонунчилик органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг қарорларига оид бошқа маълумотларни олиш имкониятининг яратилганлигини, бюджет лойиҳаси бўйича қарорларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш тартибларининг (R.Karlibaeva, 2021) (жумладан, давлат ҳокимияти қонунчи-лик органи ичида ёки давлат ҳокимиятининг қонунчилик ва ижроия органлари ўртасидаги қарама-қаршиликларни ифодаловчи масалалар бўйича ҳам) жамият ва оммавий ахборот воситалари учун ал-батта, очиқ бўлишини кўзда тутди.

Ўз навбатида, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджетини ҳамда шу республикага бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Вилоятлар бюджети эса вилоят бюджетидан, вилоятга бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларидан иборатдир (Мирзиёев, 2017). Шунингдек, туманларга бўлинадиган шаҳарларнинг бюджети шаҳар

бюджетини ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларини ўз ичига олади. Ва ниҳоят, туманга бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туманнинг бюджети туман бюджетидан ва туман бўйсунувидаги шаҳарлар бюджетларидан таркиб топади.

Давлат бюджетининг классификацияси

Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари ўзларининг манбалари, маълум мақсадларга мўлжалланганлиги ва бошқа белгиларига кўра хилма-хилдир. Бир вақтнинг ўзида улар умумий белгиларга ҳам эга. Бутун мамлакат миқёсида бюджет даромадлари ва харажатларининг тўғри режалаштирилиши ва ҳисобга олинишини таъминлаш учун улар классификация қилинади. Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатлари, шунингдек, унинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини гуруҳларга ажратишда ёки гуруҳлашда бюджет классификацияси муҳим рол ўйнайди. Ундан Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш мақсадида бюджет маълумотларини ягона бир тизимга келтириш учун фойдаланилади ва бюджет классификацияси бюджет маълумотлари халқаро тасниф тизимларининг айнан шундай маълумотлари билан таққосланишини таъминлайди. Шу маънода, маълум бир тизимга келтирилган ва ўрнатилган тартибда код (шифр)лаштирилган бюджет даромадлари ва харажатларининг бир хил белгилари бўйича илмий асосланган иқтисодий гуруҳланишига бюджет классификацияси дейилади. Одатда, бюджет классификациясининг асосида даромадлар бўйича уларнинг манбалари, харажатлар бўйича эса маблағларнинг мақсадли сарфланиш йўналишлари ётади. Бюджет классификацияси ўзининг кенг йўналиши билан ажралиб туради. Унинг бўлинмаларига қатъий риоя этган ҳолда бюджет режалаштирилиши амалга оширилади, бюджет ташкилотларининг индивидуаль ва умумий ҳамда йиғма тармоқ сметалари тузилади, маҳаллий, республика ва Давлат бюджетининг ишлаб чиқилиши амалга оширилади.

Хулоса

Фискал барқарорлик бюджет фаолиятининг бундай механизмини акс эттиради. Мақсадларга эришиш ҳозирда муваффақиятга шубҳа туғдирмайдиган тизимлар келажакдаги мақсадлар. Бу контрциклик фискал сиёсатни талаб қилади ва унинг шарт - ҳудуднинг қарз барқарорлиги. Бироқ, молиявий барқарорлик қарз миқдорига эмас, балки уни таъминлаш институтларига - солиқ юкининг барқарорлиги ва тузилишига, харажатлар таркиби ва уларнинг макрокўрсаткичлар билан боғлиқлигига, бюджетлараро муносабатларнинг ҳолатига ва минтақавий бюджет ваколатларининг етарлилигига боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. G.Bekimbetova. (2019). General methods of analysis in decision-making and selection efficiency of investment projects. *Bulletin of Science and Practice*. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/40/36>
2. G.M.Bekimbetova. (2020). EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF INVESTMENT PROJECTS BY THE METHOD OF THE COBB DOUGLAS DERIVATIVE FUNCTION. *EurasianUnionScientists*. <https://doi.org/10.31618/esu.2413-9335.2020.1.74.729>
3. Hertz, D. B. (1979). Risk Analysis in Capital Investment Need for New Concept. *Harvard Business Review*, 1979(September). <https://hbr.org/1979/09/risk-analysis-in->

capital-investment

4. Jensen, M. C., & Smith, Jr., C. W. (2005). The Theory of Corporate Finance: A Historical Overview. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.244161>
5. R.Karlibaeva. (2021). THEORY OF FINANCE AND FINANCING STRATEGIES. *International Journal of Advanced Research*. <https://doi.org/10.21474/ijar01/12480>
6. Shaturaev, J. N., & Jumaev, H. S. (2019). Small Business, Innovation and Entrepreneurship. *International Journal of Advanced Research*, 7(11), 303–307. <https://doi.org/10.21474/ijar01/10008>
7. Stamalevi, J. (2015). The Importance of Payback Method in Capital Budgeting Decisions Article by Jones Stamalevi. *South American Journal of Management*, 1(2), 1–6.
8. Бекимбетова Г.М., Ш. Ж. Н. (2021). Основной показатель эффективности инвестиционных проектов - расчет чистой текущей стоимости. 3(77), 6.
9. Буреш, О., & Бикбергенева, Д. (2010). Региональный Аспект Развития Системы Управления Государственной Собственностью. *Вестник Оренбургского Государственного Университета*, 8(13 (119)), 19–23.
10. В.М. Гальперин, С.М. Игнатъев, В. И. М. (2007). “МИКРОЭКОНОМИКА.” *Book*, 426. [https://gain.fas.usda.gov/Recent GAIN Publications/Agricultural Biotechnology Annual_Ottawa_Canada_11-20-2018.pdf](https://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Agricultural%20Biotechnology%20Annual%20Ottawa%20Canada%2011-20-2018.pdf)<https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101869><http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvman.2017.06.039><http://www.oecd.org/gov/regulatory-poli>
11. Мирзиёев, Ў. Р. П. Ш. (2017). *Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгай. 2.*
12. Новоскольцева, Ю Ю., Ш. Н. К. (2016). Методические аспекты комплексной оценки эффективности инвестиционных проектов. *Вопросы Управления*, 273–278.